

УДК 378.1

Валентина Федяєва

д.пед.н, професор

Херсонський державний університет, м. Херсон

E-mail: [Valentina.Fediaieva@gmail.com](mailto:Valentina.Fediaieva@gmail.com)

[orcid.org/0000-0002-8658-1875](https://orcid.org/0000-0002-8658-1875)

Valentina Fedyaeva

doctor of pedagogical sciences, professor

Kherson State University, Kherson

E-mail: [Valentina.Fediaieva@gmail.com](mailto:Valentina.Fediaieva@gmail.com)

[orcid.org/0000-0002-8658-1875](https://orcid.org/0000-0002-8658-1875)

## КРОС-КУЛЬТУРНИЙ ПІДХІД В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

*У статті обґрунтовано методологію історико-педагогічного дослідження з використання крос-культурного підходу. Акцентовано увагу на необхідності і важливості виховання дітей та молоді в Україні на засадах полі культурності, національної спрямованості освіти, невіддільності освіти від національного ґрунту. Доведено, що крос-культурність – соціокультурний взаємовплив, перетин спільного і відмінного в історії розвитку вітчизняної і світової системи навчання та виховання дітей.*

*У публікації наголошується на тому, що в науковому аспекті крос-культурність розглядається як методологічна основа розвитку гуманітарних наук, активно розвивається крос-культурна філософія, психологія, педагогіка.*

*Ключові слова: крос-культурне дослідження, полікультурне середовище, крос-культурний підхід, етнографічні дослідження, підхід в історико-педагогічному дослідженні.*

*CROSS-CULTURAL APPROACH IN HISTORICAL AND PEDAGOGICAL  
STUDIES*

*The article substantiates the methodology of historical and pedagogical research on the use of cross-cultural approach. The emphasis is placed on the necessity and importance of bringing up children and young people in Ukraine on the principles of the field of policultural, the national orientation of education, and the inalienability of education from the national soil. It is proved that cross-cultural - sociocultural interactions is the crossing of the common and different in the history of development of the domestic and world system of education and upbringing of children.*

*The publication emphasizes that in the scientific aspect cross-culturalism is considered as the methodological basis of the development of the humanities, it actively develops cross-cultural philosophy, psychology, pedagogy. In the scientific literature, the "cross" has a common semantic component (element) - "intersection": cross, crossing, and, in general, after the English explanatory dictionary - it is the involvement of a common and different of the two or more countries. It is also stated that the methodology of such researches is characterized by such concepts as "cross-cultural comparison", "cross-cultural research", "cross-cultural approach", "cross-cultural linguistics, psychology". In the course of work substantiated content of these concepts in the context of historical and pedagogical research, systematized scientific approaches in such researches (systematic, axiological, synergetic, autobiographical, regional, sociological). Further work requires methodological substantiation of such approaches as culturological and sociocultural. The article substantiates that the methodology of cross-cultural research cannot be intuitive, but includes a series of sequential actions, corresponding content and states of conduct. It is proved that the cross-cultural approach is based on the data of other scientific fields, in particular ethnography.*

*As an example, works on the methodology of cross-cultural studies by M. Mead, F. Ares, and D. Murdoch are given, the theoretical foundations of this approach are supported by the material on the "Regional picture of human relationships" (1937) and the "Standard cross-cultural sample" (1969) (USA). It is emphasized the importance and the possibility of using materials on ethnography in historical and pedagogical research in the present conditions.*

*Key words: cross-cultural research, multicultural environment, cross-cultural approach, ethnographic research, approach in historical and pedagogical research.*

Становлення відкритого громадянського суспільства в Україні, демократичне реформування усіх сфер життя (економічних, освітніх, юридичних та інших), інтеграція країни у світовий та європейській освітній простір спрямовує науковців, громадських діячів, патріотичну українську спільноту на широку консолідацію навколо національної ідеї, дотримання норм толерантної поведінки в соціумі, зокрема міжкультурної взаємодії соціальних груп з різними етнічними, релігійними, ціннісними і політичними орієнтаціями. На часі – ґрунтовні наукові дослідження, що дають можливість кожній людині, особливо молоді розуміння багатоманітності світу.

Розвиток національної системи освіти України спрямований на формування у дітей та молоді цілісної картини світу, духовності, моральності, відкритості, с прийнятності іншої культури та мови про що свідчать: Закон України «Про вищу освіту» (2014) та «Про освіту» (2017), «Концепція громадянського виховання» (2000)., «Концепція Нової української школи» (2016).

У цих та інших документах чітко прописано, що головними складовими національного виховання є громадянське і патріотичне виховання на засадах полікультурності, національної спрямованості освіти, невіддільності освіти від національного ґрунту, її поєднанні з національною історією і народними традиціями, збереження і збагачення культури та мови.

Україна – багатонаціональна країна і кожен її громадянин має право на навчання і виховання на своїх національних традиціях (Конституція України (стаття 53)), поваги до державної мови та мов і культур різних етнічних груп. Унаслідок чого в педагогічних дослідженнях набуває великого значення пошук методологічних основ (засад) реалізації принципу полікультурності в усіх сферах життєдіяльності людини. У відповідях на проблеми сьогодення звертаємося як до власного вітчизняного історичного досвіду, і світового, чому сприяє розгляд освітніх проблем під кутом крос-культурного підходу. Це і визначило мету і завдання публікації – обґрунтування теоретико-методологічних засад, використання крос-культурного підходу в історико-педагогічних дослідженнях в сьогочасних умовах.

Під крос-культурністю визнаємо – соціокультурний взаємовплив, перетин спільного і відмінного в історії розвитку вітчизняної та світової системи освіти, навчання та виховання дітей і молоді. Термін «Крос-культурність» на сьогодні використовується і має різне змістове наповнення у багатьох науках: філософії, психології, соціології, історії, педагогіці.

Сучасна філософська наука визнає крос-культурність як методологічну основу розвитку саме гуманітарних наук на засадах полікультурності (у полікультурному світі). Також науковці різних наукових галузей визнають крос-культурність, як систему, що сприяє розвитку толерантності і взагалі – розвитку людської цивілізації. Вчені доводять, що крос-культурність – основа антропоцентричної системи пізнання [1,5]

На сьогодні в різних країнах послідовно, активно, системно розглядаються питання полікультурної освіти, розвивається крос-культурна філософія, педагогіка, психологія, етнографія, лінгводидактика (І. Василенко, Л. Голік, Б. Гутман, А. Залевська, Д. Зільberman, О. Ковальчук, В. Красних, М. Красовицький, Ж.-Ф. Ліотор, Н. Петекшева, П. Ріпер, М. Степаняну, І. Тараненко та ін.) [8]

У педагогічному та історико-педагогічному дослідженні крос-культурність – це комплексне наукове знання про освіту, навчання та

виховання, формування освітньої парадигми особистості в умовах полікультурної спільноти.

В історії педагогіки проблема крос-культурного підходу розглядається крізь призму історико-порівняльних, регіональних досліджень і базується на принципі полі культурності та культуровідповідності

Отже, термін «крос-культурність» вперше було вжито в ХІХ ст. і в перекладі з англійської мови звучить, як «перетин культур». На сьогодні він розкриває плюралізм культурно-гуманістичних підходів, що зумовлюють розвиток кроскультуралізму. На таких позиціях стоять вчені філософи та сучасні історики (М. Данілевський, Е. Мейлер, П. Рікер, А. Тойніч, Ю. Яковенко та ін.). Розглядаючи проблеми освіти, вони наголошують на тому, що її перспектива знаходиться у площині цінності культурно-історичного розвитку людства та наявності окремих подібних принципів функціонування культур різних етносів, народів у ствердженні крос-культуралізму.

Крос-культурна філософія, психологія, педагогіка активно розвивається у різних країнах світу (Д. Зільberman, М. Степанян, Ж.-Ф. ліктор, Н. Петекшева, П. Рікер, Б. Гутман, І. Василенко, А. Залевська, В. Красних та ін.).

Що стосується вітчизняної історії педагогіки, необхідно зазначити, що ці питання розглядаються у працях присвячених проблемам методології історико-педагогічної науки (Л. Березівська, Л. Ваховський, О. Сухомлинська та ін.), а також у роботах із історії розвитку вітчизняної освіти у світовому та європейському контексті (Л. Зязюн, Л. Пуховська, Н. Сейко, А. Збруєва та ін.)

В цілому зазначаємо, що проблема взаємодії національних культур, їх співіснування з позиції загальнолюдських цінностей була у полі зору не одного покоління українських вчених на різних етапах розвитку української педагогічної думки. Зокрема, на початку ХХ століття ці питання виокремлювалися в педагогічній спадщині С. Васильченка, Г. Ващенка, В. Винниченка, Б. Грінченка, М. Драгоманова, І. Огієнка, С. Русової, К.

Ушинського, Я. Чепіги, С. Черкасенко. Так, Г. Ващенко у праці «Виховний ідеал» (1946) наголошував, що «... чим більше буде у кожного народу можливостей розвивати свою національну культуру, тим різноманітнішою і багатшою буде загальнолюдська культура» [ 2, с. 17]

Ця важлива проблема знайшла відображення у творах К. Ушинського: «Про народність у суспільному вихованні» (1857), «Рідне слово» (1864).

Питання формування у дітей емоційно-ціннісного ставлення до людей інших національностей було у полі зору відомого українського вченого В.О. Сухомлинського.

Вітчизняні вчені у своїх педагогічних поглядах та ідеях, проблемі «національного полікультурного» приділяти постійну увагу, прагнули розбудовувати національну освіту на науковому підґрунті постійно звертаючись до досвіду та теоретичних досягнень західної демократичної педагогіки. Сьогодні цей пошук продовжується з урахуванням світових тенденцій, за якими крос-культурний підхід не «... означає конкретизації певної культури, оскільки у методологічному відношенні крос-культурний підхід виключає переважну роль будь-якої системи понять, розвиваючи ідеї П. Рікера про етико-міфічну основу культури. Теорія крос-культуралізму відображає ідеологію рівності расово-етнічних культур вона стверджує, що всі ці культури самоцінні та рівні» [4, с. 41 ]

Аналіз змісту слова «крос» свідчить, що воно має декілька значень (з англ. пересікати, переходити) за різними словниками, але за всіма словниками воно має спільний семантичний складник – «перетин»: перетинати, пересікати, перехрещувати.

У словнику Merriam-Webster's Collegiate Dictionary слово «крос-культурний» (cross-cultural) - «той, що має справу з, або пропонує порівняння, між двома або більше різними культурами або культурними сферами...» [14, с. 298].

Сьогодні в науковому обігу вчених, у науково-довідковій літературі виокремлюються такі поняття як: «крос-культурне зіставлення», «крос-

культурне дослідження», «крос-культурний підхід», «крос-культурна психологія», «крос-культурна лінгвістика». Основу цих понять становить іншомовне слово «cross» (крос-спільний семантичний елемент в філософії, соціології, психології, лінгвістиці, педагогіці).

Таким чином можна констатувати, що у педагогіці:

1. Крос-культурне зіставлення – метод дослідження – який потребує вибір об'єктів освітнього процесу, освітніх і соціальних інституцій (інститутів соціалізації) не менше, ніж із двох різних культурних національних груп і народів, оцінку освітньо-виховних результатів обох об'єктів і порівняння її в обох групах (регіонах, країнах).

2. Крос-культурне дослідження – дослідження історії та сьогодення освіти, навчання, виховання дітей та дорослих у різних типах освітніх закладів, установ та соціальних інституцій, який зіставляє рівень та особливості розвитку сформованості особистості у двох або й більше культурах, перевірку рівня знань, вихованості, соціалізації.

Крос культурний підхід – у педагогіці, історико-педагогічних дослідженнях не має свого чіткого тлумачення, що спрямувало нас на розгляд його в площині двох понять: крос культурність і підхід.

Отже, крос-культурність – взаємопроникнення та взаємовплив культур, перетин спільного й відмінного в освітньому процесі та в процесі соціалізації.

Що стосується поняття підхід. Виходимо з того, що на різних етапах розвитку історико-педагогічних досліджень, як в Україні так і за кордоном залежно від багатьох чинників: соціально-економічних, політичних, соціокультурних та ін. і власне від домінуючих педагогічних ідей і розвитку національної науки існували різні підходи до розгляду історії вітчизняної педагогічної освіти і науки, зокрема – історії педагогіки України. На нашу думку найбільш повно, логічно, науково, обґрунтовано систему підходів в сучасній історико-педагогічній методології досліджень О. Сухомлинської, яка в своїх працях виокремлює: біографічний, феноменологічний,

синергетичний, парадигмальний, регіональний підхід, а також герменевтику – «мистецтво розуміння, коментування, пояснення текстів» [11, с. 5]

На сьогодні в методології педагогічних досліджень продовжується пошук нових підходів до розкриття завдань в освітній галузі, у питаннях виховання та навчання дітей і молоді крізь призму історичної ретроспективи. До таких ми і відносимо крос-культурний підхід. Саме поняття «підхід», є досить складним, що підтверджує наукова і науково-довідникова література: підхід – це сукупність прийомів, способів (під час впливу на що-небудь, кого-небудь, під час вивчення чого-небудь, під час ведення справи тощо); підхід – це методологічна орієнтація учителя як керівника, що спонукає до використання певної характерної сукупності взаємопов'язаних ідей, понять і способів педагогічної діяльності; підхід – це світоглядна категорія, в якій відображаються соціальні настанови суб'єктів навчання як носіїв суспільної свідомості [1] та ін.

Різноманітне визначення змісту поняття «підхід» дає можливість визнати, що воно означає загальну вихідну концептуальну позицію, яка є вирішальною у розгляді й визначенні і інших підпорядкованих концептуальних положень. Підхід означає стратегію історико-педагогічного дослідження.

Отже, за нашим визначенням, крос-культурний підхід – це такий спосіб вивчення, аналізу і систематизації різноманітних джерел з історії розвитку освіти, що дає змогу пояснити наукові педагогічні ідеї і поняття в полікультурному світі через перетин різних культур і традицій.

Таким чином, в історико-педагогічних дослідженнях використовуються: системний, аксіологічний, синергетичний, автобіографічний, соціологічний (який ми вперше обґрунтували у дослідженні «Теорія та практика виховання дітей у сім'ї в Україні (друга половина XIX початок XX ст.)») [13]



На часі обґрунтування таких підходів:

1) культурологічний підхід, його розгляд через систему понять «культура», «етнокультура», «культурні норми», «культурні цінності», «культурна діяльність»;

2) етнографічний підхід, який враховує особливості етнографічних процесів у певному географічному регіоні зі своїм особливим полікультурним середовищем;

3) соціокультурний підхід, який спрямовує на використання у методології дослідження педагогічних явищ і процесів (розвиток освіти, навчання, виховання) у контексті «діалогу культур». Така система наукових підходів дає можливість розкрити педагогічні процеси у полікультурному середовищі, інтерпретувати явища і факти культури в контексті історичної ретроспективи.

Виходячи із такого визначення, аналізуючи праці вчених, з питань методології крос-культурних досліджень ми дійшли висновку, що їх методологія не може бути інтуїтивною, а передбачає ряд послідовних дій (логічний операцій), і відповідного змісту і станів проведення дослідження:

- перший етап: визначання об'єктів, системних складових, які будуть досліджуватися і порівнюватися (наприклад, країни, етноси, регіони, громади, лінгвістичні групи, соціальні інститути або інше), і за якими ознаками вони характеризуються; (наприклад: за типом сім'ї, за кількістю дітей, за терміном її створення, соціальним статусом тощо). Якщо ж об'єкти розглядати за одиницями не одно типовими, то їх розглядати просто не логічно;

- другий етап: визначення і обґрунтування кількісних і якісних одиниць вибраних об'єктів та кількість одиниць (наприклад: сімей) і за якою саме ознакою вони будуть досліджуватися (наприклад: регіональна схожість або відмінність, місто-село, рівень соціально-економічного розвитку, тип культури тощо).

- третій етап: визначення і обґрунтування предметного змісту (поля) дослідження (наприклад: соціальні інститути (сім'я, школа, дошкільний заклад); зразки та норми поведінки (наприклад: спосіб догляду за дітьми в сім'ї, виховання в сім'ї, сімейне виховання), характерні риси культури (наприклад: етнокультурні, культура у змішаній сім'ї, національні). При цьому, кожній із цих складових (може навіть і підсистем) необхідно дати загальне транс культурне визначення, яке можливо застосувати до кожної із етнічних одиниць, що вивчаються. Тільки за такої умови можливе кодування і збирання необхідного матеріалу для дослідження.

- четвертий етап: обрання необхідних індикаторів, які розкривають ці змінні характеристики. Також їх необхідно закодувати і вибудувати за ними певну шкалу даних для систематизації, узагальнення матеріалів дослідження та можливості використання їх іншими дослідниками. [6, с.42]

Безумовно, що на завершальному етапі необхідно дотримуватися чітких правил опрацювання статистичних даних. Все це сприятиме проведенню дослідження з високою теоретико-методологічною науковою культурою, а не буде носити просто описовий характер.

Таким чином, наголошуємо, що крос-культурний підхід базується на конкретних статистичних даних. При цьому необхідно врахувати, що багато питань, які розглядаються у науковому полі порівняльно-історичних досліджень, з історії освіти, навчання і виховання, як правило є міждисциплінарними (етнографія, соціологія, народна педагогіка, історична соціологія, історія сім'ї, сімейна психологія), тому теоретико-методологічні і історико-графічні розробки з цих наукових галузей для вченого-педагога досить важливі. Так як, спеціаліст в одній науковій сфері, повинен володіти обсягом інформації щодо вирішення цих питань в іншій і на основі синергетичного підходу отримати нове наукове знання, або підтвердити ту чи іншу наукову гіпотезу, ідею, положення.

Також, для підтвердження результатів дослідження за крос-культурним підходом необхідно досить великий обсяг статистичних даних. Свідченням

такого стану речей є праці відомих вчених М.Мід, Ф. Ар'єса, Э.Тейлора, Д.Мердока, які одними з перших в світовій практиці не просто використовували цей підхід, а в цілому проводили крос-культурні дослідження. [3, 9, 12]. Аналіз їх робіт свідчить про ґрунтовний, чітко літературно (науково) описаний етнографічний матеріал, який класифікований, закодований, систематизований і дає можливість отримання нового наукового знання. Безумовно, він містить цінний матеріал для дослідників історії педагогіки різних країн, дає можливість виокремити і розкрити ті поняття і процеси, які сприяють робґрунтуванню важливих наукових результатів.

На нашу думку, на увагу заслуговує унікальна ґрунтовна праця «Регіональна картотека людських стосунків» (1937), яка зберігається в Йельському університеті, і в якій на півмільйона сторінок розкриваються відомості про різні сторони життя людей багатьох країн та народів світу. Всі вони згруповані за культурами і за предметами. Це дві класифікації «Загальний опис культур світу» (із декількох тисяч культур, ґрунтовно описано 300) і «Загальний опис культурних матеріалів » (79 розділів, більше 700 рубрик), що свідчить про укладання «Регіональної картотеки людських стосунків» за географічною і предметною ознакою [3].

За такою системою ми зможемо, наприклад, систематизувати розгляд сім'ї в Україні, в регіонах, містах і селах. Якщо ми візьмемо м. Херсон для визначення етнічного складу сімей, проведемо статистичний аналіз, систематизуємо і можемо закодувати – АВ5 (5 – сім'я, А – сім'я, яка проживає в м. Херсоні; В – сім'я, які проживає в Україні). Таким способом ми можемо систематизувати і інші показники за якими в подальшому будуть працювати дослідники.

Інший приклад – систематизація і кодування такого поняття, як «соціалізація» через цифрове визначення:

саме поняття «соціалізація» позначимо цифрою – 55, тоді чинники соціалізації можна закодувати наступним чином: 551 засоби навіювання, 552

відлучення від грудей і годування, 553 привчання до дотримання чистоти, 554 статеве виховання, 555 соціалізація агресії, 556 навчання незалежності, 557 передача культурних норм, 558 передача навичок, 559 передача вірувань тощо. Аналізуючи ці результати дослідження ми зможемо знайти розкриття таких понять, як життя новонародженої дитини і дитини дошкільного віку в сім'ї; агенти виховання – люди, які здійснюють навчання і виховання; виховання хлопчиків і дівчаток в сім'ї за віком; методи навчання; покарання, заохочення; ставлення до дітей та ін. Всі ці проблеми розглядають в контексті, наприклад, соціалізації дітей в сім'ї.

Багата матеріалом для історико-педагогічних досліджень є праця Мердока і Уайна «Стандартна крос-культурна вибірка » (1969), яка включає опис 186-ти культур. З неї для зручності роботи, починаючи з 1962 року друкується «Етнографічний атлас», в журналі «Ethology» (1000 суспільств які зведені в більше ніж 100 закодованих 6-ти бальних шкал). Він містить науково важливий етнографічний матеріал, що може сприяти вивченню історії виховання в різних країнах і соціальних інституціях на основі крос-культурного підходу. [15]

Зрозуміло, що такі праці не гарантують повноту відповіді, і не дають «чисті» (ідеальні результати), а спрямовують на подальший пошук, на розкриття тих понять, які донедавна не були предметним науковим полем педагогіки, наприклад, соціалізація. Так, крос-культурні коди не просто фіксують засоби і методи соціалізації, але й співставляють окремі їх складові з особливостями господарського життя і соціальних інститутів, суспільних систем, які описуються (народів, країн). Ці праці, хоча вони й етнографічного характеру, розкривають складність, багатоаспектність процесу соціалізації дітей, які в окремі роки просто можна було не передбачити або відмовитися (дитячі і молодіжні організації за радянських часів в Україні). Разом, крос-культурні дослідження доводять існування окремих транс культурних універсалів і констант в змісті, методах і інститутах соціалізації.

Вивчаючи проблему ролі і місця етнографічних крос культурних досліджень, зміст статистичного матеріалу «Етнографічного атласу», «Регіональної картотеки людських стосунків», матеріали етнографічних експедицій і результати їх роботи в тому числі і в питаннях виховання (Експедиція Одеського університету та інших) ми дійшли висновку, що вони сприяють поглибленню методології історико-педагогічних досліджень хоча не гарантують абсолютний результат, мають свої особливості та характерні ознаки. Що ж стосується педагогіки, історії педагогіки то міждисциплінарне (міжгалузеве) наукове поєднання необхідне, особливо при розгляді окремих педагогічних явищ і процесів. До таких відносимо предметне поле дослідження в сфері виховання, яке досить динамічне; змінне, залежить від багатьох чинників, моделей, звичаїв і структур; змісту, форм, методів і засобів виховання.

Аналіз праць за цією проблемою підтверджує, що в більшості крос-культурний підхід базується на досить широкому масиві опрацьованих даних, але уже є праці, які доводять важливість проведення наукових досліджень малих груп, об'єктів (наприклад: конкретної школи та класу, конкретної сім'ї, громади, об'єднання, педагогічної персоналії), їх впливу на загальний освітній простір, а не навпаки, т.т. розгляд проблеми педагогіки «з низу». Сьогодні в дослідженнях із історії, вчені американських та західноєвропейських університетів спрямовують науковий пошук на «...новий спектр ракурсів, із яких можна заглядати в різні історичні періоди, щоб глибше розуміти їх як самодостатні одиниці аналізу, а не епізоди телеологічної національної історії, що неминуче веде до тріумфу нації. Ці свіжі погляди дуже актуальні для української історичної науки і можуть стати поштовхом для роздумів над питанням, яких не порушував традиційний національний історик, [10, с.9-10].

Ця теза безпосередньо стосується і дослідників історії педагогіки. В сучасних умовах необхідно не просто розглядати загальні підходи до історії

освіти, а конкретизувати її через діяльність окремих установ, шкіл, дитячих об'єднань, постаті вчителів, вчених.

У цьому контексті можливо використовувати не усереднені показники статистичних даних, в тому числі і етнографічних, соціальних, історичних, а детально вивчати педагогічні явища у контексті історичної ретроспективи. Все це можна і треба зробити через конкретизацію предмету дослідження з урахуванням нових наукових концептуальних і методологічних підходів – поєднанні наукового знання істориків, соціологів, педагогів, психологів, етнографів, вийти на міжгалузевий методологічний підхід.

В цілому, тематика сучасних крос-культурних досліджень в педагогіці, історії педагогіки надзвичайно широка, важлива, перспективна. Їх успішність, результативність залежить від багатьох чинників і безумовно, крос-культурні дослідження, крос-культурний підхід не замінять всі інші – традиційні, але вони актуальні, важливі і визначають нове наукове поле досліджень, а крос-культурний підхід допомагає обґрунтувати педагогічні процеси, дії, явища, події, ідеї крізь призму світового, європейського та вітчизняного історичного соціокультурного досвіду.

## **ЛІТЕРАТУРА:**

1. Бацевич Ф.С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф.С. Бацевич. – К.: Довіра, 2007. – 205с. – (Словники України).
2. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко – Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. – 191 с.
3. Джордж Питер Мердок. Соціальна структура / Пер. с англ. А.В.Коротаева. — М.: ОГИ, 2003. — 606 с. — (Антропология/Фольклор)
4. Дрозд В.Ф. Крос-культурне навчання учнів-білінгвів української мови. Монографія. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 456с.
5. Калісецька І.В. Теоретичні питання крос-культурної адаптації / І.В. Калісецька // Збірник наукових праць. НПУ імені М.П. Драгоманова, Випуск 12. – 2001. – С. 16-23.

6. Кон И.С. Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива). М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. – 270с.

7. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності: Проект / наук.творч.колектив: О. Сухомлинська (наук.керів.) та ін. // Шлях освіти. – 2000. – № 3 – С. 7-13

8. Крос-культурная психология. Исследования и применения / Джон В. Берри, Айп Х. Пуртинга, Маршалл Х. Сигалл, Пьер Р. Дасен; [пер. с англ. Н.И. Бондарь]. – Харьков: Изд-во Гуманитарный центр, 2007. – 560 с.

9. М. Мид. Культура и мир детства: избр. призыв. / М. Мид. – М.: Наука, 1988. – 429с.

10. Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка: пер.з англ. – К.: Ніка-Центр, 2013. – 368с. – (серія «Ідеї та Історії»; Вип. 5)

11. Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн. Кн.1: Навч. посібник / За ред. О.С. Сухомлинської. – Либідь, 2005. – 624с.

12. Ф. Ариес Ребенок и семейная жизнь про Старом порядке / Ф. Ариес; [пер. с франц. Я.Ю. Старцева при участии В.А. Бабинцева]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 416 с.

13. Федяева В.Л. Социологический подход в историко-педагогических исследованиях // Модернизационные процессы в российском и зарубежном образовании XVIII – начала XXI века: сборник научных трудов Всероссийской научно-практической конференции – XXX сессии Научного совета по проблемам истории образования и педагогической науки Российской академии образования Под ред. М.В.Богуславского и др. – СПб.: СПб АППО, 2014. – С.124-129.

14. Merriam-Webster's Collegiate Dictionary.- Eleventh ed., 2003. – 1623 p.

15. Murdock, G. P.; White, Douglas R (1969). Standard Cross-Cultural Sample // Ethnology 8 (4): 329-69.